

Učenje o regeneraciji čovečanstva. Chamberlainova kanonizacija Wagnerove nove religije

U radu se autori prvo bave Wagnerovom namerom da kroz tzv. „regenerativne spise” svoje učenje o regeneraciji tako preformuliše da ono postane svojevrsna nova religija. Ta nova religija trebalo je da bude utemeljena na tri dogme: da bude usmerena ka regeneraciji iskvarenog ljudskog roda; da bude obznanjena od strane „tonskog pesnika” koji istinito reinterpretira biblijski nauk „Znam da moj Spasilac živi!”; da bude zasnovana na spoznaji istorijskog determinizma degeneracije i regeneracije. Autori smatraju da je Houston Stewart Chamberlain bio prvi koji je kanonizovao to učenje, tretirajući ga kao kraj razvojnog niza koji je započeo sa hrišćanstvom i koji je modernom dobu već bila prilagodila francuska revolucionarna misao.

Ključne riječi: Richard Wagner; Houston Stewart Chamberlain; regeneracija; religija; hrišćanstvo; rasa; čovečanstvo.

„Regenerativni spisi” (*Regenerationsschriften*) oznaka je kojom se najčešće objedinjuju kraći tekstovi koje je Richard Wagner napisao u poslednjim godinama života – okvirno, u vreme kada je komponovao svečani scenski komad posvećenja (*Bühnenweihfestspiel*) *Parsifal* – i objavio u časopisu *Bajrojski list* (*Bayreuther Blätter*).¹ Iako u samoj oznaci nema ničeg spornog, izvesnu konfuziju unosi pominjanje Wagnerovog „učenja o regeneraciji”, koje može ali ne mora da bude izjednačeno sa učenjem koje se probijalo u „regenerativnim spisima” i koje ne mora da ima neposredne veze sa *Parsifalom*.² Najveći broj proučavala-

* Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet muzičke umetnosti.

** Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet.

¹ *Bajrojski list* je, od pokretanja 1878, bio prevashodno namenjen Patronima svečanog scenskog komada u Bajrojtju (*Patronen des Bühnenfestspiels in Bayreuth*), zatim članovima Richard-Wagner-udruženja, koja su nicala po celoj Nemačkoj i u inostranstvu, pa tek onda onima koji su želeli da bolje razumeju Majstorovo pozno muzičko-dramsko stvaralaštvo i ideje na kojima je bilo utemeljeno. Prvi Wagnerov spis koji bi mogao da se označi kao regenerativan u užem smislu reči je „Moderna” („Moderne”) iz marta 1878, a poslednji „Heroizam i hrišćanstvo” („Heldentum und Christentum”) iz septembra 1881. Ortodokсни vagnerijanci su insistirali na tome da se među „regenerativne spise” uvrste i svi kasniji napisi, zaključno sa malim fragmentom „O ženskom u muškom” („Über das Weibliche im Menschlichen”, 1883), koji je Wagner napisao dva dana pred smrt.

² Carl Dahlhaus je u knjizi *Muzičke drame Richarda Wagnera* dobro primetio da se ne može pouzdano utvrditi da li je dramska konstrukcija *Parsifala* na-

ca Wagnerovog dela se u rekonstruisanju njegovog učenja o regeneraciji okrenuo dublje u prošlost³ i početke učenja našao u tekstovima pisanim šezdesetih godina 19. veka, u vreme kada su se Wagneru raspršile iluzije u pogledu moći revolucije i kada je nastojao da sebe i svoju umetnost rehabilituje u višim krugovima Nemačke (koje je zahvatila euforija priprema za stvaranje Drugog rajha). Tako još od Carla Friedricha Glasenappa, koji je 1904. objavio šestotomnu Wagnerovu biografiju, potiče široko rasprostranjeno verovanje da „pojam regeneracije u Wagnerovoj misli susrećemo po prvi put u istoimenom spisu o ‘nemačkoj umetnosti i nemačkoj politici’” („Deutsche Kunst und Deutsche Politik”, 1868), kao i da je tada pojam upotrebljen u značenju oslobođenja od „nenemačke civilizacije kroz obnavljanje i preporod nemačke suštine”.⁴ Detaljan uvid u Wagnerovu pisanu zaostavštinu pokazuje, međutim, da je Wagner o regeneraciji razmišljao ne samo poslednjih šesnaest godina svog života nego barem četrdeset,⁵ kao i da je upotrebljavao pojam u širem spektru značenja – pogotovo ako se uzme u obzir da je tu reč francuskog korena često koristio kao sinonim za nemačku reč *Wiedergeburt*.

Zato je najispravnije reći da je Wagnerovo učenje o regeneraciji svoj konačni oblik dobilo u „regenerativnim spisima” objavljenim u *Bajrojskom listu*. Najupečatljivija karakteristika te, finalne faze u razvoju Wagnerovog učenja o regeneraciji, bio je neposredan

stala iz Wagnerovog učenja o regeneraciji ili je, obrnuto, dramska konstrukcija *Parsifala* dovela do stvaranja „regenerativnih spisa” (Carl Dahlhaus, *Richard Wagner's Music Dramas*, Cambridge University Press, 1979, p. 147), koji su onda doveli do promena i u samom učenju o regeneraciji.

³ Sklonost ka izjednačavanju Wagnerovog učenja o regeneraciji sa onim što je napisano u „regenerativnim spisima” pokazao je, primera radi, Paul Lawrence Rose. On je učenje sveo na „regenerativni” rasistički antisemitizam” kojem je Wagner pribegao kada je, komponujući *Parsifala*, osetio potrebu da razradi neke propratne, odnosno komplementarne teme koje nisu imale uporište u njegovom ranijem opusu – izuzev tema proisteklih neposredno iz recepcije Schopenhauerove filozofije (Paul Lawrence Rose, *Wagner, Race, and Revolution*, London and Boston, Faber and Faber, 1996, pp. 135–136). Antisemitizam je po Roseovom mišljenju bio najvažnija od tih tema. Ispod pseudonaučne „rasne” nadgradnje Wagnerovog poznog „regenerativnog” rasističkog antisemitizma” krio se osnovni moralni argument, koji je sezao duboko unazad, u 1854, kada je Wagner dospeo pod uticaj Schopenhauera. Roseovo mišljenje je da je Wagner, u želji da prilagodi ovaj moralni argument novom vremenu, i *Parsifala* i prateće „regenerativne spise” koncipirao tako da afirmišu nejevrejskog Isusa i da hrišćanstvo u potpunosti odvoje od njegovih jevrejskih korena i „perverzija semitsko-latinske crkve” (Paul Lawrence Rose, *German Question/Jewish Question: Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner*, Princeton University Press, 1990, p. 372).

⁴ Carl Friedrich Glasenapp, *Das Leben Richard Wagners*. Vol. 6, Leipzig, 1905, p. 354.

⁵ Upor. detaljnije o tome Dragana Jeremić Molnar, „Inception of Wagner's Doctrine of Regeneration prior to the Revolution 1848–1849”, *New Sound*, 2013, No. 42/II, pp. 71–85.

spoj učenja sa antisemitizmom. Zbog te isprepletenosti – ali i zbog činjenice, na koju je skrenuo pažnju Wolf-Daniel Hartwich, da su „regenerativni spisi” bili „samo selektivno recipirani i da se njima ideološki manipuliralo”⁶ – i poslednji tekstovi i celokupno učenje o regeneraciji prestali su da privlače proučavaoce nakon 1945. Za one koji su posle Drugog svetskog rata želeli da pronađu zdravog, antisemitizmom nezadojenog Wagnera, „regenerativni spisi” su bili velika smetnja i zato su nastojali da ih otpišu kao nešto što je nebitno za njegov istinski opus;⁷ onima, pak, čiji je cilj bilo da razobličie Wagnera kao antisemitu činili su se kao pretenciozna, ezoterična i lepim filozofskim ornamentima okićena fasada iza koje su se krije ideje koje su u suštini bile jednostavne i banalne.⁸ Izbalansirano

⁶ Wolf-Daniel Hartwich, „Religion and Art in Wagner’s Later Years. The Relationship between Aesthetics, Theology and Anthropology in the ‘Regeneration Writings’”, *Wagner*, 2000, Vol. 21, No. 1, p. 25.

⁷ Karakterističan je primer Dietera Borchmeyera koji je 1983, na stogodišnjicu Wagnerove smrti, uredio zbirku Wagnerovih radova iz koje je izostavio i *Jevrejstvo u muzici (Das Judentum in der Musik, 1850, 1869)* i najveći broj „regenerativnih spisa” (Annette Hein, „*Es ist viel ‘Hitler’ in Wagner*”: *Rassismus und antisemitische Deutschtumsideologie in den „Bayreuther Blättern” /1878–1938/*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag Hein, 1996, p. 111; videti takođe i Gottfried Wagner, „On the Need to Debate Richard Wagner in an Open Society: How to Confront Wagner Today Beyond Glorification and Condemnation”, u Matthew Britzler-Stull, Alex Lubet i Gottfried Wagner (ur.), *Richard Wagner for the New Millennium, Essays in Music and Culture*, New York, Palgrave Macmillan, 2007, p. 14). Slavoj Žižek i Mladen Dolar su u zajedničkoj knjizi napisali da je „lako pokazati kako je *Parsifal* izrastao iz imperijalno antimodernističkog antisemitizma – da se pomenu svi ti bolni i neukusni detalji Wagnerovog ideološkog angažmana u poslednjim godinama njegovog života (njegove opsesije čistoćom krvi i vegetarijanstvom, Gobineau, Houston Chamberlain...). Ali, da bi se shvatila istinska veličina *Parsifala*, moraju se *apsolutno* apstrahovati ideje od tih posebnih okolnosti” (Slavoj Žižek i Mladen Dolar, *Opera’s Second Death*, New York i London, Routledge, 2002, p. viii). Za razliku od Borchmeyera, koji je tačno znao šta treba da kao nepoželjno eliminiše iz Wagnerovog stvaralaštva, Žižek i Dolar se nisu opterećivali mnogo onim što su trivijalizovali, pa su zato napravili grubu grešku kada su među „bolne i neukusne detalje [sic!] Wagnerovog ideološkog angažmana” uvrstili i kompozitorovu opsesiju Chamberlainom – 42 godine mlađim rasnim teoretičarem koga Wagner nikada nije upoznao (i koji je 12 godine posle njegove smrti postao najuspešniji sistematizator i popularizator njegovih ideja, a 25 godina posle njegove smrti se oženio njegovom kćerkom).

⁸ Mnogi proučavaoci Wagnerovog spisateljstva ukazali su na kontroverze koje je stvorio njegov zaokret ka rasnoj teoriji u „regenerativnim spisima” (upor. npr. Barry Millington, „*Parsifal: Facing the Contradictions*”, *The Musical Times*, 1983, Vol. 124, No. 1680, p. 97; Peter Viereck, *Metapolitics: from Wagner and the German Romantics to Hitler. Expanded edition. With a new introduction by the author*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2004, p. 119; Dragana Jeremić Molnar, *Rihard Vagner: Konstruktor „istinske” realnosti*, Beograd, Fabrika knjiga, 2007, pp. 324–331; Jonathan Carr, *The Wagner Cult: The Saga of Germany’s Most Illustrious and Infamous Family*, New York, Atlantic Monthly Press, 2007, p. 78; John Deathridge, *Wagner Beyond Good and Evil*, Berkeley, Los Angeles i London, University of California Press,

bavljenje Wagnerovim regenerativnim spisima danas podrazumeva izbegavanje obe krajnosti: i njihovo uzdizanje na nivo (antisemit-skog) vrhunca Wagnerovog celokupnog teorijskog stvaralaštva i njihovo srozavanje na nivo produkta prazne propagande i, eventualno, staračkog konfabuliranja.

Nova religija „regenerativnih spisa”

Nesporno je da je objavljivanje Wagnerovih poznih spisa (i pre-voda Gobineauovih tekstova) fatalno usmerilo *Bajrojski list* ka kulturnoj kritici sa dalekosežnim ekološkim, biološkim i antropološkim reperskusijama koje će prerasti u snažan zamajac nemačkog antisemitizma u poslednjoj četvrtini 19. i prvoj polovini 20. veka. Pa ipak, antisemitizam nije bio najupečatljivije obeležje Wagnerovih „regenerativnih spisa”. Bila je to, zapravo, Wagnerova pretenzija da započne proces izdvajanja nove religije iz hrišćanstva (sličan onom tokom kog se hrišćanstvo izdvojilo iz judaizma), koja bi se temeljila na tri ključne dogme – dve je obznanio u programskom spisu „Religija i umetnost” („Religion und Kunst”, 1880) a jednu u dodatku tom spisu, tekstu „Čemu služi ova spoznaja?” („Was nützt diese Erkenntnis?”, 1881). Prva dogma koju je Wagner formulisao glasila je: „Mi moramo da shvatimo da velika regeneracija iskvarenog ljudskog roda može da izraste samo sa dubokog tla *istinske* religije”.⁹ Druga dogma je trebalo da objasni šta je za Wagnera *istinska* religija: „Prevazilazeći mislivost pojmova, vidovnjački tonski pesnik obznanjuje nam neizrecivo: mi slutimo, osećamo i vidimo da je i ovaj neizbežno prividni svet volje samo jedno stanje koje prolazi pred pojedincem: ‘Znam da moj Spasilac živi!’ [*Ich weiß, daß mein Erlöser lebt!*]”.¹⁰ Ova dogma je neuporedivo zamršenija i netransparentnija od prve, pogotovo ako se uzme u obzir da se ceo *Parsifal* završava rečima „Spasenje Spasiocu! [*Erlösung dem Erlöser!*]”,¹¹ koje se čuju u momentu apoteoze modernog Spasioca – zapravo „Spasioca Spasioca”. U svakom slučaju, ovom dogmom je Wagner (tonski pesnik

2008, p. 161). To se, pre svega, odnosi na dubiozno „povezivanje nacionalizma i rasizma” unutar koncepta „nemačke rase” (upor. Jörn Meyers, *Religiöse Reformvorstellungen als Krisensymptom?: Ideologen, Gemeinschaften und Entwürfe ‘arteigener Religion’ (1871–1945)*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2012, p. 52). Od „nemačke rase” Wagner je očekivao da će predvoditi regeneraciju celog sveta (Thomas Rohkrämer, *A Single Communal Faith? The German Right from Conservatism to National Socialism*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2007, p. 76).

⁹ Richard Wagner, „Religion und Kunst”, u: Sven Friedrich (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004, p. 5107.

¹⁰ *Ibid.*, p. 5119.

¹¹ Richard Wagner, „Parsifal. Ein Bühnenweihfestspiel”, u: Sven Friedrich (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004, p. 5329.

vidovnjak) otkrio nameru da u svoju novu religiju¹² uvrsti elemente *Biblije* (ili, tačnije, hrišćanske interpretacije Jova: *Jov*, 19: 25), elemente filozofije Arthura Schopenhauera (ili, tačnije, njene primene u *Parsifalu*), ali i elemente sopstvene metafizike muzike koja je prethodila recepciji Schopenhauera i koja je isticala da muzika, „oktrivajući sve bogatstvo svojih izražajnih sposobnosti, sve što je buntovni razum milion puta rastrgao i razdvojio, uspeva da ponovo poveže u opšteljudsko [*Reinmenschliches*] i u večno jedinstvo, i da ga ponudi osećaju na opojno uživanje”.¹³ Treća, poslednja dogma može se shvatiti kao svojevrsan *credo* u formi akcionog plana: „Mi spoznajemo uzrok propasti istorijskog čovečanstva, kao i nužnost njegove regeneracije; mi verujemo u mogućnost te regeneracije i posvećujemo se njenom sprovođenju u svakom smislu”.¹⁴ Wagnerovu poznju veru u regeneraciju (i poziv svakom verniku da aktivno učestvuje u njoj) je Gobineauovoj rasnoj teoriji najviše približavalo upravo to što je trebalo da joj prethodi jasna (reklo bi se: naučna!) spoznaja jedinstvenog istorijskog determinizma koji je celokupno (rasno podeljeno) čovečanstvo doveo do posrnuća („uzrok propasti”) i koji će ga ponovo uspraviti („nužnost regeneracije”).

Moglo bi se zaključiti da je Wagner svoje „regenerativne spise” zamislio tako da u sebi objedine i objavu nove vere, i poziv na prozelitsku akciju, i egzaktnu analizu pomenutog degenerativno-regenerativnog istorijskog determinizma. Najveća nevolja ležala je u tome što je treća komponenta „regenerativnih spisa” bila neuporedivo zahtevnija od prve dve i što on sam nije mogao da joj se posveti na odgovarajući način, s obzirom da je glavninu svojih kreativnih snaga usmeravao ka komponovanju *Parsifala* i postavljanju ovog dela na scenu, dok je nezanimljivu količinu vremena i energije morao da troši na propagandu i pribavljanje novčane pomoći za Bajrojt-ske svečanosti. Eksplanatorni potencijal „regenerativnih spisa” daleko je zaostao za značajem koji im je pripisivan, zbog čega su barem četiri ključna pitanja ostala otvorena. Prvo, šta je bio „uzrok propasti istorijskog čovečanstva” i zašto postoji „nužnost njegove regene-

¹² To potvrđuju i reči „Starešina crkve” (*Oberkirchenrath*), kojima je Wagner sebe okvalifikovao kada je Friedrichu Nietzscheu poslao libreto *Parsifala* (Richard Wagner, „Brief an Friedrich Nietzsche. Bayreuth, 1. Januar 1878”, u: Sven Friedrich (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004, p. 30769). Po mišljenju Davida Huckvalea, one su bile izraz cinizma jednog u biti i dalje revolucionarnog umetnika koji je u potpunosti „shvatio fiziologiju religioznog verovanja i snagu njegovog mitskog simbolizma” i koji se opredelio da u *Parsifalu* „koristi hrišćansku ikonografiju zato da bi propovedao mitski, pseudobiološki program rasne regeneracije” (David Huckvale, *Visconti and the German Dream: Romanticism, Wagner and the Nazi Catastrophe in Film*, Jefferson, McFarland & Company, Inc., 2012, p. 181).

¹³ Richard Wagner, „Oper und Drama”, u: Sven Friedrich (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004, p. 1816.

¹⁴ Richard Wagner, „Was nützt diese Erkenntniß? Ein Nachtrag zu: Religion und Kunst”, u: Sven Friedrich (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004, p. 5142.

racije”? Drugo, na koji način živi Spasilac („Spasilac Spasioca”), u sklopu svog regenerativnog pregnuća, mora da spasi Spasioca koji je svojevremeno umro iskrvarivši na krstu i koji se više nikada nije pojavio na zemlji (izneverivši tako ključnu dogmu hrišćanstva)? Treće, ko je uopšte Spasilac koji, kako Wagner „zna”, živi, i kako je *Parsifal* mogao da doprinese njegovoj identifikaciji? I četvrto, postoji li veza između regeneracije koja je stavljena u zadatak modernom Spasiocu, čiji je dolazak Wagner prorokovao pred kraj života, i revolucionarne borbe za emancipaciju „čisto ljudskog” (*Reinmenschliches*), koju je Wagner – i teorijski, i praktično – vodio pre nego što je otkrio Schopenhauerovu filozofiju? Odgovoriti na ova pitanja bio je golemi izazov za sve one koji su hteli da starog Majstora shvate ozbiljno i da proniknu u celinu njegovog testamentalnog ostvarenja – i *Parsifala* i „regenerativnih spisa” – kako bi se i sami pridružili ukupnim regenerativnim snagama ovog sveta.

Takvih posvećenika je, međutim, uvek bilo malo. Nema sumnje da su Wagnerovi poštovaoci evidentirali „regenerativne spise” vrlo brzo nakon što su publikovani, kao i da su bili svesni velikog – bezmalo epohalnog – značaja koji im je Wagner dao. Pitanje je, međutim, da li su oni te spise čitali i, ako jesu, da li/kako su ih razumeli. Ne zna se, naravno, koliko je patrona i članova Richard-Wagner-udruženja zaista uzimalo u ruke i čitalo *Bajrojski list*, ali se može pretpostaviti da su se svi oni koji su se osmelili za tu intelektualnu avanturu morali „spotaći o zbunjujuće regenerativne eseje”.¹⁵ Na drugoj strani, poznavaoци muzike koji su pratili Wagnerovo muzičko-dramsko, ali i teorijsko stvaralaštvo i koji su 1882. na Bajrojskim svečanostima videli i čuli *Parsifala*, nisu osećali potrebu da dramska, kompoziciona, režiserska i scenografska sredstva koja je koristio kontroverzni Majstor povežu sa onim što je objavljivao u *Bajrojskom listu*. Najbolji primer jednog takvog slušaoca je Eduard Hanslick. Hanslick je u prikazu izvođenja *Parsifala* (iz jula 1882) ideju „regeneracije ljudskog roda” pomenuo samo jednom, takoreći usput i ironično, dovodeći je u vezu sa „najnovijim umetničkim jevanđeljem [...] hrišćanske mistike”.¹⁶ Takav potcenjivački stav ne čudi kada se uzme u obzir da je Hanslick mislio da se dobre strane Wagnerovog muzičko-dramskog ostvarenja mogu videti tek ako se odbace „loše, religiozno-filozofske pretenzije”.¹⁷ O tome da je Hanslick bio itekako dobro upoznat sa Wagnerovim „regenerativnim spisima”, svedoči njegov sledeći tekst, „Wagnerov kult”, koji je napisao nešto kasnije iste godine (u septembru 1882). U sumarnom osvrtu na sve što je u *Bajrojskom listu* objavljeno od momenta od kada je počeo da izlazi, Hanslick je izdvojio četiri glavne teme:

¹⁵ Carr, *op. cit.*, p. 96.

¹⁶ Eduard Hanslick, „R. Wagners ‘Parisfal’”, u: *Aus dem Opernleben der Gegenwart. Neue Kritiken und Studien*, Berlin, Allgemeine Verein für Deutsche Litteratur, 1889, p. 313.

¹⁷ *Ibid.*, p. 324.

Schopenhauerovu filozofiju (sa naglaskom na ono što je Wagner iz nje preuzeo), učenje o „regeneraciji ljudskog roda i njegovom spasenju od naše nedostojne kulture”, zabranu vivisekcije i vegetarijanstvo.¹⁸ Kao što se može videti, za Hanslicka ideja regeneracije nije bila prva tema u *Bajrojskom listu*, a svoje mišljenje o njoj je najpregnantnije izrazio time što joj – za razliku od preostale tri teme – nije posvetio nijedan jedini red teksta. Hanslick se, takođe, samo sporadično doticao Wagnerovog antisemitizma, izbegavajući na taj način da se upusti u razmatranje „regenerativnog” značaja koji mu je Wagner pridao. Ponavljajući već izrečeni negativan sud o Wagnerovim poznim religiozno-obnoviteljskim ambicijama, Hanslick je pukim ignorisanjem Wagnerovih „regenerativnih spisa” jasno pokazao prezir prema ideološkom balastu koji je teško pritiskao i zagušivao poslednju emanaciju Majstorovog muzičkog genija.

Wagnerovi „regenerativni spisi” ostvarili su najveći uticaj na pripadnike tzv. Bajrojskog kruga. Oni su spadali među najvažnije saradnike *Bajrojskog lista*¹⁹ i bili su najzainteresovaniji za tumačenje Majstorove testamentalne regenerativne poruke inkorporirane u *Parsifala*.²⁰ Kao model za ranu recepciju „regenerativnih spisa” može da posluži esej „Religija sapatništva” („Die Religion des Mitleidens” 1883) Hansa von Wolzogena. U svom eseju Wolzogen je Wagnerove poslednje tekstove tretirao kao potvrdu superiornosti hrišćanstva, kao prilog njegovom diferenciranju u odnosu na (inferiorne) paganske religije i kao elaboraciju potrebe da se ono tretira kao bezmalo večna religija sapatništva, koju modernom dobu prilagođava hristoliki propovednik Parsifal.²¹ Kako je to predstavljalo bitno sužavanje, pa i iskrivljavanje Wagnerovih ideja izloženih u „regenerativnim spisima”, vrlo brzo će se pokazati da je Wolzogenov kurs u njihovoj recepciji vodio u ćorsokak.

Prvi bajrojtijanac koji je ozbiljno proučavao Wagnerove „regenerativne spise”, i iz toga izvukao dalekosežne zaključke, bio je Houston Stewart Chamberlain.²² U jednom poglavlju monografije *Richard Wagner* (1895), koja je usmerila dalji razvoj ideologije Bajrojskog kruga, Chamberlain je rekonstruisao celokupno Wagnerovo učenje o regeneraciji i, ističući značaj „regenerativnih spisa”, najneposredni-

¹⁸ Eduard Hanslick, „Wagner-Kultus”, u: *Aus dem Opernleben der Gegenwart. Neue Kritiken und Studien*, Berlin, Allgemeine Verein für Deutsche Litteratur, 1889, p. 340.

¹⁹ Upor. detaljnije o tome Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 5: Rat. Od kulta Votana do holokausta*, Beograd, Fabrika knjiga, 2006, pp. 302–331.

²⁰ Mary A. Cicora, „Hans von Wolzogen’s *Parsifal* (1887)”, u: Thomas S. Grey (ur.): *Richard Wagner and his World*, Princeton University Press, 2009, p. 428.

²¹ Glenn Stanley, „Parsifal: redemption and *Kunstreligion*”, u: Thomas S. Grey (ur.), *The Cambridge Companion to Wagner*, Cambridge University Press, 2008, p. 169.

²² Carr, *op. cit.*, pp. 96 i 126.

je ga povezao sa antisemitskim diskursom.²³ Tom zaslugom Chamberlaina, interesovanje za Wagnerove „regenerativne spise” počelo je da se širi u nemačkim i austrijskim desničarskim krugovima krajem 19. veka i u godinama pred Prvi svetski rat i – što je najvažnije – da se sve izraženije rasistički i, naročito, antisemitski profilše. To će već 1904. dati povod Guidou Adleru da na predavanjima održanim na Univerzitetu u Beču zaključi da se „partija” savremenih vagnerijanaca veoma promenila u odnosu na zajednicu „starih, umetnošću opčinjenih vagnerijanaca”, i to pre svega po tome što Wagnera sagledava ne toliko kao umetnika koliko „kao regeneratora, reformatora, utemeljitelja religije, filozofa, političara”,²⁴ kao i po tome što više ne mari za „saosećanje [koje se] nalazi u centru Wagnerovog ‘učenja o regeneraciji’”, nego samo za „mržnju, megalomaniju, šovinizam i težnju za progonom – muzički uporedivu sa raspadom Walterovog motiva u ‘Majstorima pevačima’”.²⁵

Nije sporno da je Chamberlain najzaslužniji za rehabilitovanje Wagnera kao antisemite i za isticanje antisemitskih implikacija njegovog učenja o regeneraciji.²⁶ Chamberlainov angažman bio je toliko važniji što su Wagnerov antisemitizam osamdesetih godina 19. veka dezavuisali militantni antisemiti poput Eugena Dühringa, koji su samog Majstora razobličavali kao Jevreja, a njegove „regenerativne spise” kao neuverljivi paravan za praksu „prosjačenja” i „ulagivanja” Jevrejima kako bi od njih iskamčio novac za finansijski neodrživi bajrojtski projekat. Međutim, treba voditi računa o tome da je Chamberlainov antisemitizam bio autohton, sistematičan i samo površno povezan sa daleko inferiornijim oblikom antisemitizma koji je, na Wagnerovom tragu, negovan u Bajrojtskom krugu,²⁷ te da je to uticalo i na njegovu recepciju Wagnerovog učenja o regeneraciji, naročito u fazi u kojoj je ono izloženo u „regenerativnim spisima”. Chamberlainu je, naime, bilo mnogo više stalo do Wagnerovog regenerativnog učenja nego do njegovih nesuvislih, neretko nedorečenih i često kontradiktornih tvrdnji o Jevrejima (pogotovo u „regenerativnim spisima”),²⁸ pa ih je otuda stavio samo u jedan *spoljašnji*

²³ Roger Allen, „*Die Weihe des Hauses* (The Consecration of the House): Houston Stewart Chamberlain and the Early Reception of *Parsifal*”, u: William Kinderman i Katherine R. Syer (ur.), *A Companion to Wagner's Parsifal*, New York, Camden House, 2005, p. 259. Videti i Anja Lobenstein-Reichmann, *Houston Stewart Chamberlain: zur textlichen Konstruktion einer Weltanschauung; eine sprach-, diskurs- und ideologiegeschichtliche Analyse*, Berlin, Walter de Gruyter Lobenstein-Reichmann, 2008, p. 575.

²⁴ Guido Adler, *Richard Wagner: Vorlesungen gehalten an der Universität zu Wien*, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1904, p. 2.

²⁵ *Ibid.*, pp. 339.

²⁶ Joachim Köhler, *Wagners Hitler. Der Prophet und sein Vollstrecker*, München, Karl Blessing, 1999, p. 172.

²⁷ Molnar, *op. cit.*, p. 358.

²⁸ Problem je zapravo mnogo širi: Chamberlain je očigledno imao dosta rezervi u pogledu Wagnerovih filozofskih stavova i zbog toga se svugde gde je istupao kao originalni mislilac nije mnogo na njih ni pozivao. Sa pojedinim

odnos. Već je primećeno da Chamberlain nije ni pokušavao da anti-semitska značenja učitava u Wagnerova muzičko-dramska dela, uključujući tu i *Parsifala*, iako je odlično poznao sva libreta i partiture.²⁹ Daleko bitnije je bilo to što Chamberlain antisemitizam nije uvrstio ni među ključne elemente Wagnerovog učenja o regeneraciji.

Chamberlainovo rekonstruisanje Wagnerovog učenja o regeneraciji

U knjizi *Richard Wagner* Chamberlain je Wagnerove poslednje radove objedinio jedinstvenim nazivom „regenerativni spisi”. Iako je verovao da su oni suštinski za razumevanje Wagnerovog svetonazora, diferencirao ih je od „učenja o regeneraciji”, koje je Wagner razvijao skoro celog života i kroz koje je usklađivao sve svoje glavne (neretko sasvim protivrečne) ideje – i to ne samo poetičke, nego i filozofske, pa čak i političke:³⁰

Naše istraživanje Wagnerovih političkih i filozofskih misli bilo je umnogome otežano zbog okolnosti da su se pojavile samo kao prateći delovi izlaganja drugih misli. Morali smo da ih tražimo u masi spisa i pisama, a činjenica da njegovi pogledi nigde nisu sistematski izloženi otežavala je njihovo precizno utvrđivanje. Regenerativno učenje, s druge strane, čini glavni predmet čitavog niza eseja i formulirano je tako jasno da nam se čini da stojimo na *terra firma* i da je sasvim lako pratiti tok misli koja je izražena tako lucidno i tako detaljno, predstavljajući je sebi u smanjenom obimu.³¹

članovima Bajrojtskog kruga on je čak imao sporove i neprijatnosti kada se u svom teorijskom *magnumu opusu*, *Osnovima 19. veka (Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts, 1899)*, tek na nekoliko sporednih mesta pozvao na Wagnera (upor. David C. Large, „Wagner’s Bayreuth Disciples”, u: David C. Large i William Weber (ur.), *Wagnerism in European Culture and Politics*, Ithaca i London, Cornell University Press, 1984, p. 120). Otuda nisu opravdana maliciozna srozavanja Chamberlaina na pukog Wagnerovog epigona, a njegove teorije na „poštenu imbecilnost, indikaciju da, uprkos Wagnerovom optimizmu, dobronamerna budala ne predstavlja spasenje nego oružjem snabdeva zluradog pokvarenjaka” ([Iris] Gillespie, „Wagner and Racism”, *Wagner*, 1983, Vol. 4, No. 3, p. 86), tj. Adolfa Hitlera.

²⁹ Hartmut Zelinsky, *Richard Wagner: Ein deutsches Thema: Eine Dokumentation zur Wirkungsgeschichte Richard Wagners 1876–1976*, Frankfurt am Main, Zweitausendeins, 1986, p. 10; upor. i Allen, *op. cit.*, p. 259.

³⁰ Od svih pripadnika Bajrojtskog kruga Chamberlain je, inače, gajio najveću skepsu prema Wagnerovoj sposobnosti da razume politiku, a pogotovo diplomatiju (Anthony Arblaster, „Wagner’s Politics and Wagner’s Music”, *Wagner*, 1987, Vol. 8, No. 3, p. 83.

³¹ Houston Stewart Chamberlain, *Richard Wagner*, München, F. Bruckmann, 1904, p. 209.

Chamberlainova težnja da u regenerativnom učenju pronađe kvintesenciju Wagnerovog celokupnog opusa došla je do izražaja već u predavanju koje je održao 17. maja 1893. u Beču, potom ga objavio kao tekst „Regenerativno učenje Richarda Wagnera” u *Bajrojskom listu* i naposljetku inkorporirao u zbirku eseja *Rasa i ličnost* (*Rasse und Persönlichkeit*, 1925). Iako u ovom predavanju spise nastale u poslednjim godinama Wagnerovog života Chamberlain još uvek nije tretirao kao ideološki zaokruženu celinu, tvrdio je da je ideja regeneracije za Wagnera postala centralna već 1848, da je obeležila sve njegove tzv. „revolucionarne spise” (pa i programske kao što su *Opera i drama* / *Oper und Dramal* i *Saopštenje mojim prijateljima* / *Eine Mitteilung an meine Freunde* iz 1851), kao i da je već bila sadržana u Wagnerovoj revolucionarnoj borbi za emancipaciju „čisto ljudskog”. U svim Wagnerovim razmatranjima ideje regeneracije mogla su se, po Chamberlainovom mišljenju, razabrati tri ključna elementa: 1) prezumpcija da je nekada davno postojalo „izvorno, zdravo prirodno stanje” u kojem pojedinac i društvo još nisu bili antagonizovani; 2) ubedenje da se „pad” nije okončao u prošlosti nego da još i danas traje; 3) vera u spasenje pod uslovom da se ljudi vrate „večno-prirodnom i čisto-ljudskom”.³²

Chamberlaina su kasnije kritikovali zbog toga što je isticanjem problematike *regeneracije* u Wagnerovim teorijskim spisima, s jedne strane, umanjio značaj *revolucije* u jednom periodu Wagnerovog stvaralaštva (koji nije bio po volji konzervativnih, pa i reakcionarnih krugova Drugog rajha)³³ i, s druge strane, uvećao značaj Wagnerove težnje da inicira projekt izgradnje ekskluzivnog nemačkog hrišćanstva.³⁴ Bermbachova kritika razotkriva nesumnjive ideološke preference u Chamberlainovoj interpretaciji Wagnerovog „svetonazornog” nasleđa, ali ne opovrgava glavne nalaze Chamberlainovog istraživanja: Wagner je regeneraciju zaista hteo i dok je bio revolucionarno raspoložen i smatrao ju je nemogućom bez manje ili više radikalnih rezova u religiji – pri čemu je kao aksiom uvek važno to da je „regeneracija nesprovodiva bez sadejstva umetnosti”.³⁵ Najzanimljiviji deo Čemberlenove analize Wagnerovog „svetonazora” leži upravo u rekonstruisanju veze regeneracije sa umetnošću i u pokušaju da se *na tom tlu* nemačka tradicija regeneracije odvoji kako od hrišćanske, kao najstarije, tako i od francuske, koja joj je prethodila u 18. veku.

Sve tri tradicije – hrišćansku, francusku i nemačku – Chamberlain je simplifikovao pre svega tako što je pokušao da ih prikaže kao posledice osobenosti njihovih glavnih aktera: monaha, filozofa i pe-

³² Houston Stewart Chamberlain, „Richard Wagners Regenerationslehre”, u: *Rasse und Persönlichkeit*, München, F. Bruckmann, 1925, p. 134.

³³ Udo Bermbach, *Richard Wagner in Deutschland. Rezeption – Verfälschungen*, Stuttgart i Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2011, p. 187.

³⁴ *Ibid.*, pp. 197–198.

³⁵ Chamberlain, *Richard Wagner*, *op. cit.*, p. 213.

snika. Monasi su, smatrao je Chamberlain, bili odgovorni za to što je „hrišćanska crkva odustala od regeneracije ljudskog društva na ovom svetu”, a vernici se okrenuli isključivo individualnom spasenju na drugom svetu; francuski filozofi su otišli korak dalje i shvatili da je potrebno regenerirati društvo na ovom svetu vraćanjem prirodnim iskonima, ali su to nameravali da učine apstraktno i formalno, uz pomoć materijalističke filozofije koju je inaugurisao Jean-Jacques Rousseau; najdalje su otišli Nemci – „pesnici” Friedrich Schiller i Richard Wagner pre svih – koji su shvatili da regeneraciju može da obezbedi samo kultura centrirana oko idealizma umetnosti.³⁶

Chamberlain je imao velike probleme u određivanju francuske tradicije regeneracije. U govoru iz 1893. tvrdio je da su francuski filozofi počev od Rousseaua zagovarali samo povratak beslovesnoj prirodi i odbacivanje celokupne kulture,³⁷ dok je u knjizi iz 1895. izbalansiranije pisao da su i Rousseau i njegovi sledbenici Francuzi pod povratkom prirodi sasvim ispravno podrazumevali obnovu „idealne duše”, ali da nisu znali – ono što će tek kasnije Schiller „otkriti” Nemcima – da nju nije moguće postići uz pomoć materijalističke filozofije nego isključivo uz pomoć „nemerljive moći jedne idealne umetnosti”.³⁸ Zato u knjizi *Richard Wagner* Chamberlain više nije pravio veliku razliku između francuske i nemačke tradicije regeneracije: francuska tradicija je takođe obuhvatila sva tri gore pomenuta elementa („izvorno, zdravo prirodno stanje”, „pad” i spasenje u „večno-prirodnom i čisto-ljudskom”) koje je Chamberlain u predavanju održanom 1893. navodio kao distinktivna obeležja Wagnerovog učenja o regeneraciji. Prava razlika je, kako odatle sledi, bila tek u novom, impliciranom četvrtom elementu: idealističkoj – a to pre svega znači muzičkoj – umetnosti koja jedina može da pronikne i u „večno-prirodno” i u „čisto-ljudsko”.

Tri su trajne zasluge Chamberlainovog bavljenja Wagnerovim učenjem o regeneraciji. Prvo, pokazao je da je ono činilo srž Wagnerovog „svetonazora” (shvaćenog kao sinteza religioznih, umetničkih i filozofskih shvatanja), da je pratilo sve faze njegovog razvoja i da je svoju konačnu elaboraciju našlo u „regenerativnim spisima”. Drugo, on je kao istraživački zadatak postavio da se Wagnerovo učenje o regeneraciji stavi u širi kontekst realnih tekovina dve prethodeće tradicije (hrišćanske i francuske), na koje se nadovezuje. Naposletku, treće, uočio je da stvarni dometi originalnosti Wagnerovog učenja o regeneraciji leže ipak u njegovoj metafizici muzike, koju je razvijao još u vreme revolucionarne borbe za emancipaciju „čisto ljudskog”.

³⁶ Chamberlain, „Richard Wagners Regenerationslehre”, *op. cit.*, pp. 134–135; Chamberlain, *Richard Wagner*, *op. cit.*, p. 217.

³⁷ Chamberlain, „Richard Wagners Regenerationslehre”, *op. cit.*, p. 134.

³⁸ Chamberlain, *Richard Wagner*, *op. cit.*, p. 217.

Literatura

- Adler, Guido, *Richard Wagner: Vorlesungen gehalten an der Universität zu Wien*, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1904.
- Allen, Roger, „Die Weihe des Hauses (The Consecration of the House): Houston Stewart Chamberlain and the Early Reception of *Parsifal*”, u: William Kinderman i Katherine R. Syer (ur.), *A Companion to Wagner's Parsifal*, New York, Camden House, 2005.
- Arblaster, Anthony, „Wagner's Politics and Wagner's Music”, *Wagner*, 1987, Vol. 8, No. 3.
- Bermbach, Udo, *Richard Wagner in Deutschland. Rezeption – Verfälschungen*, Stuttgart i Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2011.
- C. Large, David, „Wagner's Bayreuth Disciples”, u: David. C. Large i William Weber (ur.), *Wagnerism in European Culture and Politics*, Ithaca i London, Cornell University Press, 1984.
- Carr, Jonathan, *The Wagner Cult: The Saga of Germany's Most Illustrious and Infamous Family*, New York, Atlantic Monthly Press, 2007.
- Chamberlain, Houston Stewart, „Richard Wagners Regenerationslehre”, u: *Rasse und Persönlichkeit*, München, F. Bruckmann, 1925.
- Chamberlain, Houston Stewart, *Richard Wagner*, München, F. Bruckmann, 1904.
- Cicora, Mary A., „Hans von Wolzogen's *Parsifal* (1887)”, u: Thomas S. Grey (ur.): *Richard Wagner and his World*, Princeton University Press, 2009.
- Dahlhaus, Carl, *Richard Wagner's Music Dramas*, Cambridge University Press, 1979.
- Deathridge, John, *Wagner Beyond Good and Evil*, Berkeley, Los Angeles i London, University of California Press, 2008.
- Gillespie, Iris, „Wagner and Racism”, *Wagner*, 1983, Vol. 4, No. 3.
- Glaserapp, Carl Friedrich, *Das Leben Richard Wagners*. Vol. 6, Leipzig, 1905.
- Hanslick, Eduard, „R. Wagners 'Parisfal'”, u *Aus dem Opernleben der Gegenwart. Neue Kritiken und Studien*, Berlin, Allgemeine Verein für Deutsche Litteratur, 1889.
- Hanslick, Eduard, „Wagner-Kultus”, u *Aus dem Opernleben der Gegenwart. Neue Kritiken und Studien*, Berlin, Allgemeine Verein für Deutsche Litteratur, 1889.
- Hartwich, Wolf-Daniel, „Religion and Art in Wagner's Later Years. The Relationship between Aesthetics, Theology and Anthropology in the 'Regeneration Writtings'”, *Wagner*, 2000, Vol. 21, No. 1.
- Hein, Annette, „*Es ist viel 'Hitler' in Wagner*”: *Rassismus und antisemitische Deutschtumsideologie in den „Bayreuther Blättern” (1878–1938)*, Tübingen, Max Niemayer Verlag Hein, 1996.
- Huckvale, David, *Visconti and the German Dream: Romanticism, Wagner and the Nazi Catastrophe in Film*, Jefferson, McFarland & Company, Inc, 2012.
- Jeremić Molnar, Dragana, „Inception of Wagner's Doctrine of Regeneration prior to the Revolution 1848–1849”, *New Sound*, 2013, No. 42/II, pp. 71–85.
- Jeremić Molnar, Dragana, *Rihard Vagner: Konstruktor „istsinske” realnosti*, Beograd, Fabrika knjiga, 2007.
- Köhler, Joachim, *Wagners Hitler. Der Prophet und sein Vollstrecker*, München, Karl Blessing, 1999.
- Lobenstein-Reichmann, Anja, *Houston Stewart Chamberlain: zur textlichen Konstruktion einer Weltanschauung; eine*

- sprach-, diskurs- und ideologiegeschichtliche Analyse*, Berlin, Walter de Gruyter Lobenstein-Reichmann, 2008.
- Meyers, Jörn, *Religiöse Reformvorstellungen als Krisensymptom?: Ideologen, Gemeinschaften und Entwürfe 'arteigener Religion' (1871–1945)*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2012.
- Millington, Barry, „Parsifal: Facing the Contradictions”, *The Musical Times*, 1983, Vol. 124, No. 1680.
- Molnar, Aleksandar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 5: Rat. Od kulta Votana do holokausta*, Beograd, Fabrika knjiga, 2006.
- Rohkrämer, Thomas, *A Single Communal Faith? The German Right from Conservatism to National Socialism*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2007.
- Rose, Paul Lawrence, *German Question/Jewish Question: Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner*, Princeton University Press, 1990.
- Rose, Paul Lawrence, *Wagner, Race, and Revolution*, London and Boston, Faber and Faber, 1996.
- Stanley, Glenn, „Parsifal: redemption and *Kunstreligion*”, u: Thomas S. Grey (ur.), *The Cambridge Companion to Wagner*, Cambridge University Press, 2008.
- Viereck, Peter, *Metapolitics: from Wagner and the German Romantics to Hitler. Expanded edition. With a new introduction by the author*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2004.
- Wagner, Gottfried, „On the Need to Debate Richard Wagner in an Open Society: How to Confront Wagner Today Beyond Glorification and Condemnation”, u Bribitzer-Stull, Matthew, Lubet, Alex, i Wagner, Gottfried (ur.), *Richard Wagner for the New Millennium, Essays in Music and Culture*, New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- Wagner, Richard, „Was nützt diese Erkenntniß? Ein Nachtrag zu: Religion und Kunst”, u Friedrich, Sven (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004.
- Wagner, Richard, „Oper und Drama”, u Friedrich, Sven (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004.
- Wagner, Richard, „Parsifal. Ein Bühnenweihfestspiel”, u Friedrich, Sven (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004.
- Wagner, Richard, „Religion und Kunst”, u Friedrich, Sven (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004.
- Wagner, Richard, „Brief an Friedrich Nietzsche. Bayreuth, 1. Januar 1878”, u Friedrich, Sven (ur.), *Werke, Schriften und Briefe*, Berlin, Directmedia Publishing, 2004.
- Zelinsky, Hartmut, *Richard Wagner: Ein deutsches Thema: Eine Dokumentation zur Wirkungsgeschichte Richard Wagners 1876–1976*, Frankfurt am Main, Zweitausendeins, 1986.
- Žižek, Slavoj, i Dolar, Mladen, *Opera's Second Death*, New York i London, Routledge, 2002.